

University of Tabriz-Iran
Quarterly Journal of
Philosophical Investigations
ISSN (print): 2251-7960 (online): 2423-4419
Vol. 13/ Issue.27/ summer 2019

The Revival of Sacred Essence of Nature, the Solution to Environmental Crisis

(Review of the Philosophical View of Seyed Hossein Nasr)

Farshad Tohidnia¹, Ali. R. Jalali², S. Hossain Vaezi³

1- *Ph.D. student in Department of Religious Philosophy, Isfahan (Khorasgan) Branch, Islamic Azad University, Isfahan, Iran, E-mail: Tohidniva_f@yahoo.com*

2- *Assistant Professor of religions and mysticism, Payam Noor University, Isfahan, Iran, (corresponding author) E-mail: A.Jalali@pnu.ac.ir*

3- *Associate Professor of Islamic Mysticism, Isfahan (Khorasgan) Branch, Islamic Azad University, Isfahan, Iran, E-mail: Sh.vaezi@kbuisf.ac.ir*

Abstract

Environmental degradation has become one of the biggest challenges of the contemporary world because of the bad consequences of mankind and it is nothing more important for the survival of the whole system of nature, including man. The first crisis started in the west, followed by modernity to the east at a global level. In Nasr's belief, this is a gradual nature. Scholars have developed solutions to solve the environmental crisis, often from environmental engineering. Without denying these solutions, he does not know the scientific method by itself as a problem solver, as it is believed that empirical science itself is responsible for this crisis. His post approach can be saved from these problems only by restoring the divine knowledge of nature. Some Muslim thinkers, however, have traditionally seen the tradition of use in contemporary times, believing that the Islamic tradition is a rich resource to explain the philosophy of science. The present study using descriptive-analytical method has been used to collect library data and this view is presented. The purpose of this study is to investigate the crisis in this research; however, the ethical principles on nature are strengthened and the need of a modern human to create a spiritual connection with nature is met. Accordingly, the theory can serve as a - valued solution.

Keywords: Nasr, Spiritual Crisis, Environmental Crisis, Contemporary Man, Ephemera, Tradition

1. Statement of the problem

Different paradigms and theoretical approaches to scientific research have been proposed to respond to the environmental crisis. One of the existing approaches in this regard is the philosophical approach which considers the environmental crisis as the moral and theological crisis. In this approach, the role of religion has been emphasized to respond to environmental problems. It seems that the solution to the environmental crisis in this view is the theological and philosophical solution. Among thinkers, Nasr is one who takes an important and effective role for the religion to solve the environmental crisis. He believes the environmental crisis is spiritual. So, one should find a spiritual solution to respond to the environmental crisis and seek it in religion. Having intended to struggle with the modernity of extreme humanist schools, Nasr proposed the return of spirituality to nature and considered human beings as part of nature to save the natural living of human beings.

2. The main points of Nasr's thought system

1. Attention to reasons for the emergence of the environmental crisis, Nasr firstly considers this crisis as a spiritual challenge and believes that the main reason for it is the lack of metaphysics.
2. Though environmental engineers act upon scientific approach, Nasr chooses a metaphysic. In this approach, the legitimacy in science accepts as a definite affair confined to the material aspects of realities.
3. The origin of a human being transferred from heaven to earth, in the contemporary era, attention was directed from the hereafter to the world, and its origin departed completely from the divine source.
4. In his various works, Nasr knows the radical solution to solve the environmental crisis in recovering and restoration nature. He considers it as a divine reality and an establishment of the spiritual relationship between the human being and nature and also considers the birth of the human being, the vicegerent of God, as the keeper of the holy order.
5. Since Nasr and traditionalists firstly consider the environmental crisis spiritual, so, in his view, the role of religions to solve this struggle is very fundamental and critical.
6. The responsibility of the human being as the vicegerent of God on the earth is an important content to be considered (Nasr, 1968, p. 113).

3. The reasons for the emergence of the environmental crisis

1. Gradual nature's desecration; 2. Rationalism; 3. Humanism.

4. The solution to solve the environmental crisis

In Nasr's view, the only method to solve the environmental crisis is a way which earns reversely in nature's desecration and also in gained knowledge. It means that a process resulted in secularism and monopolization of the science should be overturned; furthermore, regarding the holiness of nature, the instructions

of the world, as well as metaphysics, should be revived (Nasr, 1386a, pp.207-208).

Review

1. The debatable point of the solution is that the general direction of discussions from the beginning, in continuation to the discussion, basics of the thought system, and the proof of hypotheses in this thinking is based on the rational intuition independent of the making introduction in philosophy and reasoning of it.
2. Nasr's critic of modernity depends on subjectivity. It seems that the west philosophy and modernity have independent natures. He does not make any reason for modern science to have a unit nature which is secular and independent from the divine source, but he refers it to historical evidence.
3. One of the important critics about traditionalists, including Nasr, is reasoning aversion of traditional thinking. According to this critic, one can argue that he has not proposed any argument to solve the environmental crisis.
4. How is it possible to return to the past and pass through the process of nature's desecration reversely? His answer may be that we do not mean vain return. But this issue remains in the modern world in which we live and passing through it is impossible.
5. Some critics may believe that "traditional" and "traditionalism" do not make a difference in Nasr's view. If people had modern tools, would they have used them? Did their divine world view cause not to exploit nature or lack of tools made it impossible to return to the past to make similar the life with ancient people?

The general answer

The critic of Nasr does not mean to remove technology and modern sciences nor to wish to return to the past. He says that the divinely holy look existed in the traditional world which originated from the ground of the intellectual space of the tradition. Those divine principles (traditions) must overcome now, too. The main problem of Muslim thinkers is that they want to look at themselves, their cultures and other issues from modernity points of view; while, Nasr believes that we should look from inside to outside, we should look outside from our eyes.

Discussion and conclusion

The researcher believes that one cannot cast doubt in the necessity of compilation of the theology of the environmental theology and regarding ranks, environmental theology is anterior to environmental engineering. Nasr's explanation of the reasons for the emergence of the environmental crisis corresponds to external realities to a great extent. His solution can also be very useful and effective in many ways; it has a high position because of many provided reasons in the research. Undoubtedly, the meet of the human being, the vicegerent of God, is different from that of the human being, the rebel, and

the first human being inflicts less damage to the environment even in the modern world. But traditionalists 'metaphysics- *Philosophia prennis* (eternal wisdom)- should be considered whether it is necessarily the best and only way to solve the future struggles of the contemporary man which its solution depends on reviving the philosophy of the traditional nature. The holiness of nature means that it is necessary to do ethics instructions before performing the technology development plan with the use of the precautionary approach. It is the correction of the inappropriate behavior of the human being with the environment which helps largely to protect the environment; it perhaps prevents the actions cause many damages to the environment which their compensations bear many costs.

References

- Dinparas, M. (2008) Conversation with Seyyed Hossein Nasr: "Traditional man, modern man and the environmental crisis," *Philosophy, Quran and Sufism: The Monthly magazine of Hikmat and Marefat*, June: 8-27 [In Persian].
- Gahanbagloo, R. (2008) *In search of sacred sense* R. Jahanbagloo's interview with H. Nasr trans. M. ShahrAeini, Tehran: Nashr Ney [In Persian].
- Nasr, S. H. (1998) "Man and nature: the spiritual crisis of modern man". (A. Jalili Trans.). Review and Opinion, summer and autumn, No. 15: 204-213 [In Persian].
- Passmor, john (1974) *Man's Responsibility for Nature*, NewYork: scriber.
- Passmor, john (2002) "Religion and the Environmental crisis features in the essential, World Wisdom, Inc". *Autonomy and Trust in Bioethics*. Cambridge, Cambridge University Press [In Persian].
- Passmor, john (2006) "The Heart of Islam", trans. M. ShahrAeini, (Sh. Pazouki, Revision). Tehran: Haghighat [In Persian].
- Passmor, john (2007) "The Immortal Knowledge "Proceedings of Dr. Seyyed Hossein Nasr. Vol. 1, by Contribution of S. H. Hosseini & M. Niosha. [In Persian].
- Passmor, john (2007) "Traditional Islam in the Modern World," trans. M. Salehi, *Research and Research Center*. [In Persian].
- White, lynn (1973) "The historical Roots of our Ecological crisis" *Science*, vol. 155.

احیاء واقعیت قدسی طبیعت راه‌حل بحران زیست‌محیطی (نقد و بررسی دیدگاه فلسفی سیدحسین نصر)*

فرشاد توحیدنیا

دانشجوی دکتری کلام گرایش فلسفه دین، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان (خوراسگان)، اصفهان، ایران

علیرضا جلالی**

استادیار دانشگاه پیام نور، اصفهان (نویسنده مسئول)

سیدحسین واعظی

دانشیار گروه الهیات دانشگاه آزاد اسلامی، واحد اصفهان (خوراسگان)، اصفهان، ایران

چکیده

تخریب محیط زیست به دلیل پیامدهای ناگواری که برای بشر به همراه داشته است، تبدیل به یکی از بزرگترین چالش‌های دنیای معاصر شده است و برای بقای کل نظام طبیعت از جمله انسان هیچ موضوعی مهم‌تر از حل این مسئله نیست. این بحران نخست در غرب آغاز شد و پس از آن با ورود تجدد به شرق در سطحی جهانی مطرح شد. از نظر نصر علت این امر تقدس‌زدایی تدریجی از طبیعت است. اندیشمندان برای حل بحران محیط زیست راهکارهایی ارائه داده‌اند که اغلب برگرفته از مهندسی محیط‌زیست است. وی بی‌آنکه منکر ارزشمندی این راه‌حل‌ها باشد شیوه علمی را به تنهایی حلال مشکلات نمی‌داند، زیرا بر این باور است که خود علوم تجربی در برابر این بحران مسئول است. وی رویکردی مابعدالطبیعی را بر می‌گزیند و او معتقد است که تنها با احیای معرفت قدسی طبیعت می‌توان از این مشکلات رهایی یافت. هر چند بعضی از متفکران مسلمان، طبیعت‌سنی را در دوران معاصر خالی از فایده می‌دانند ولیکن سنت‌گرایان بر این باورند که سنت اسلامی واجد منابعی غنی برای تبیین فلسفه علوم است. پژوهش حاضر با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی به گردآوری اطلاعات کتابخانه‌ای پرداخته و این دیدگاه را مورد تحلیل قرار داده است. هدف این پژوهش نقد و بررسی ابعاد فلسفی بحران می‌باشد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد: با این احیاء هم اصول اخلاقی در خصوص طبیعت تحکیم می‌شود و هم نیاز انسان متجدد به ایجاد ارتباط معنوی با طبیعت برآورده می‌شود. براین اساس این نظریه می‌تواند به عنوان یک راه‌حل دارای ارزش و جایگاه ممتاز باشد.

واژگان کلیدی: نصر، بحران معنوی، بحران زیست‌محیطی، انسان معاصر، امر قدسی، سنت

تایید نهایی: ۹۸/۳/۶

* تاریخ وصول: ۹۷/۱۲/۱۴

** E-mail: alireza_jalali26@yahoo.com

۱. طرح مسأله

در رشته‌های علمی، پارادایم‌ها و رویکردهای نظری متعددی برای پاسخ به بحران محیط‌زیست مطرح شده‌اند. یکی از رویکردهای موجود در این خصوص، رویکرد فلسفی به این موضوع است که بحران محیط‌زیست را بحران اخلاقی و الهیاتی می‌داند. در این رویکرد بر نقش دین برای پاسخ به مسائل محیط‌زیست تأکید شده است. بر اساس این دیدگاه به نظر می‌رسد راه حل بحران محیط‌زیست راه‌حلی الهیاتی و فلسفی می‌باشد. دیدگاه‌های متعددی توسط اندیشمندانی چون سید حسین نصر، لین وایت^۱، توین بی^۲، ریچارد فولتز^۳، مری توکر^۴، توماس بری^۵، براون تیلور^۶، لوئیس مانکریف^۷ و دیگران در ارتباط با نقش دین در پاسخ به بحران محیط‌زیست و نیز در رابطه با تأثیرگذاری مثبت یا منفی دین بر محیط‌زیست، مطرح شده است (عابدی و همکاران ۱۳۸۶: ۳۲). نصر در زمره متفکرانی قرار دارد که قائل به نقش مهم و مؤثر دین در حل بحران محیط‌زیست می‌باشد. وی بر این باور است که بحران محیط‌زیست، بحرانی معنوی است. بنابراین برای پاسخ به بحران محیط‌زیست باید راه‌حل معنوی یافت و این راه‌حل را باید در دین جستجو نمود. در این رهگذر سنت‌گرایانی مانند: شوان، گنون و نصر معتقدند شکل‌گیری رویکردهای فلسفی انسان‌مدارانه است که انسان را در رأس خلقت قرار داده و به انسان نه به مثابه جزئی از طبیعت بلکه حاکم مطلق آن می‌نگریست؛ موجب شد تا محیط‌زیست روبه زوال گام نهد؛ لذا بحران زیست‌محیطی، حاصل رویکردهای فلسفی است که با تحول بنیادین فهم انسان از طبیعت، برنامه و الگوی تعامل او با طبیعت را در انحصار خود درآورده و استثمار نموده است. این تئوری با نگاهی سکولاریزه و زدودن معنویت از طبیعت و نگاه ابزارگری به آن در جهت برآوردن مطامع انسانی، تبعات جبران‌ناپذیری را به محیط‌زیست تحمیل نموده است. نصر با طرح بازگرداندن معنویت به طبیعت و نگاه به انسان به عنوان جزئی از طبیعت در جهت نجات حیات طبیعی انسان به معارضه با مدرنیسمی برخاسته است که بر پایه مکاتب انسان‌مدارانه افراطی بنا شده برآمده است و همچنین او بر این باور است که این بحران، ریشه در ابعاد معنوی، فلسفی و دینی دارد و فقط دین و فلسفه‌های مبتنی بر آن، به مثابه خزانه‌های امر قدسی و وسایط دست‌یابی به آن، می‌توانند کیفیت قدسی طبیعت را احیا کنند (نصر، ۱۳۷۷: ۹۳). با توجه به ادعاهای طرح شده سؤالاتی در این خصوص مطرح می‌شود که در این مقاله به تحلیل آن می‌پردازیم؛ نخست باید مشخص شود که آیا اصل مدعا مبنی بر اینکه بحران محیط‌زیست در وهله اول چالشی معنوی است و نیاز به راه‌حل معنوی دارد صحیح است یا نه؟ به عبارت دیگر، در حل این بحران آیا الهیات محیط‌زیست در اولویت قرار دارد یا مهندسی محیط‌زیست و در وهله دوم باید معلوم شود آیا نظریه احیاء کیفیت قدسی طبیعت نصر توانسته راه‌حل مناسبی برای این چالش باشد؟ و چه انتقاداتی به راه‌حل وی وارد است؟ ماهیت این پژوهش، کیفی و از نوع تحقیقات بنیادی است. روش مورد استفاده در این تحقیق کتابخانه‌ای، تحلیلی و استنتاجی می‌باشد. در این نوشتار نخست به بررسی مولفه‌های اصلی منظومه فکری سنت‌گرایان و به ویژه سیدحسین نصر پرداخته و راهکار ارائه شده از سوی وی مورد نقد و بررسی قرار خواهد گرفت.

۲. محورهای اصلی منظومه فکری نصر

اول: در خصوص علل پدید آمدن بحران محیط زیست، نصر این بحران را در وهله نخست چالشی معنوی و علت اصلی بروز آن را فقدان مابعدالطبیعه می‌داند. مراد وی از مابعدالطبیعه اینگونه است که آن را تنها در چارچوب یک سنت وحیانی قابل حصول می‌داند، بنابراین آن امری متفاوت با فلسفه مدرن است (Nasr, 1968: 81). به باور وی معنویت‌زدایی از طبیعت و تنزل قوانین عالم به قوانین ریاضی محض ناشی از فلسفه متجدد است و نه علم متجدد. به همین دلیل به واکاوی تاریخ غرب از دیدگاه مابعدالطبیعی و مذهبی می‌پردازد تا به کشف علل این بحران نائل شود. او در این بررسی سه علت مهم را برمی‌شمارد: تقدس‌زدایی تدریجی از طبیعت خردگرایی (راسیونالیسم) و انسان‌گرایی (اومانیزم). (نصر، ۱۳۸۷: ۲) نصر را می‌توان متفکر طرفدار سنت اسلامی دانست، اما در مابعدالطبیعه باب مسائل جدیدی همانند محیط‌زیست را باز کرده است. وی وجود گسست در سنت فلسفی را نمی‌پذیرد و بر این باور است که سنت فلسفی در ایران کاملاً زنده است (Nasr, 1996: 30). آنچه ضرورت دارد این است که با تسلط بر فلسفه اسلامی توأم با زیستن حیات فلسفی به معنای سقراطی و اسلامی آن بتوان حقایق این فلسفه را به زبان معاصر بیان کرد و اصول آن را در حل معضلات کنونی به کار برد، مابعدالطبیعه تنها به شرق تعلق ندارد، بلکه در مغرب زمین نیز مابعدالطبیعه حقیقی در بالاترین سطح وجود داشته است (نصر، ۱۳۸۷: ۱۰۱-۱۰۳). در دل سنت، مابعدالطبیعه و فلسفه سنتی قرار دارد که آن را فلسفه جاودان می‌نامد و شامل مجموعه‌ای از آموزه‌ها درباره سرشت حقیقت است. قلب سنت همین فلسفه جاودان است و آن آموزه‌ها اصول به شمار می‌آید، اصولی که در طول دوران به عمل در آمده است (جهانگلو، ۱۳۸۷: ۲۱). براساس آموزه‌های فلسفه جاودان می‌توان فلسفه سنتی غرب و خطاهای فلسفه جدید را بهتر فهمید.

دوم: وی برخلاف رویکرد علمی که نزد مهندسان محیط‌زیست وجود دارد، رویکردی مابعدالطبیعی را برمی‌گزیند. در این دیدگاه مشروعیت علم به عنوان یک امر محدود و محصور به بعد مادی واقعیات پذیرفته می‌شود، اما اگر این علم به طور انحصاری به عنوان تنها علم مشروع پذیرفته شود، به دلیل این که علوم تجربی فاقد مبانی قدسی است کاربرد آن آسیب‌هایی را به همراه خواهد داشت. راه‌هایی از فلسفه طبیعت سنتی غرب و نیز آموزه‌های مسیحیت در خصوص اهمیت معنوی طبیعت می‌تواند در احیای فلسفه طبیعت مثمر ثمر باشد (دین پرست: ۱۳۸۳، ۲)

سوم: در عصر جدید خاستگاه انسان از آسمان به زمین انتقال یافت و توجه از آخرت به دنیا معطوف شد و از مبدأ الهی خود به طور کامل استقلال یافت. انسان عاصی که برآمده از انسان‌شناسی نوین بود و خود را مرکز موجودات می‌پنداشت و عالم را به دایره‌ای بدون مرکز تنزل می‌داد پیامدهایی مخربی در طبیعت به جای گذاشت. این انسان برخلاف انسان سنتی که حوزه اختیاراتش محدود و در قبال خداوند نیز مسئول بود؛ خود را جایگزین خدا کرد و برای طبیعت نیز هیچ حقی قائل نبود. نصر تا آنجا پیش می‌رود که انسان مدرن را دشمن کره زمین می‌داند و بر این باور است که به وجود انسان مدرن در طبیعت نیازی نیست و شیوه مدرن زندگی نمی‌تواند دوام چندانی داشته باشد. این امر به راحتی قابل

تصدیق است که مشکل محیط زیست زاینده تخریب رابطه انسان با طبیعت است، ولی کمتر فردی توجه می‌کند که این امر خود معلول از بین رفتن رابطه بین انسان و خداست (Nasr, 1968:21).

چهارم: نصر در آثار متعدد خود راه حل اساسی برای رفع بحران زیست محیطی را بازبایی و احیای طبیعت به عنوان واقعیتی قدسی و برقراری رابطه‌ای معنوی بین انسان و طبیعت و نیز تولد انسان خلیفه الله به عنوان حافظ امر قدسی می‌داند. به همین دلیل برخی از انواع معرفت تجربی به طبیعت باید از نو پدید آید و به اصل ساحت مابعدالطبیعی دنیای دینی سنتی بازگردد که در آن دنیا قلمرو طبیعت همچنان معنای قدسی داشت. به این معنا که علوم تجربی در منظر مابعدالطبیعی تلفیق شوند. به باور وی مابعدالطبیعه حکیمان مسلمان مبتنی بر طبیعیات نیست و لذا در حکمت اسلامی همچنان از قوت و اعتبار برخوردار است. (نصر، ۱۳۸۳، ۲۳) نصر علوم سنتی را مقدس و علوم جدید را نامقدس می‌پندارد. (نصر، ۱۳۹۳: ۱۷۰) علوم سنتی علومی ناظر به طبیعت و مبتنی بر اصول مابعدالطبیعی متفاوت با اصول علم متجدد است. علوم سنتی متمایز از دین و فلسفه است. این علوم در مقایسه با علوم ناسوتی مقدس هستند. مثلاً؛ کیمیا یک علم سنتی و به تعبیری دیگر یک علم قدسی است. تنها علم مقدس است که می‌تواند مراتب و درجات واقعیت را معین کند. علم مقدس آنچه را که علم متجدد کشف کرده است را نفی نمی‌کند، بلکه نوع دیگری از معرفت به جهان را که ریشه در واقعیت مقدسش دارد فراهم می‌آورد. علم مقدس هم با معنویت و هم با محیط زیست همگرایی دارد. علوم سنتی هم قادرند در حل مسائل معاصر مدرسان باشند و هم می‌توانند رویکرد نقادانه‌ای به علم نوین داشته باشند (نصر، ۱۳۸۷: ۶۰). در پرتو این احیای مجدد الهیات می‌تواند توسعه پیدا کند و الهیات طبیعت را در بر بگیرد.

پنجم: از آن جا که نصر و سنت گرایان بحران محیط‌زیست را در وهله نخست بحرانی معنوی می‌داند، لذا نقش ادیان در حل این چالش از دیدگاه او بسیار اساسی و مهم است. دین در معنای گسترده اش نگاه معنوی از تجربه طبیعت را در میان تمدن‌های سنتی به وجود می‌آورد. به باور وی فقط دین و فلسفه‌های مبتنی بر دین به عنوان خزانه‌های امر قدسی و وسایط دستیابی به آن می‌تواند کیفیت قدسی طبیعت را احیا کند. حتی اگر تنها بخواهیم به اخلاق زیست محیطی توجه کنیم باز تنها دین می‌تواند راهگشا باشد. (نصر، ۱۳۸۶: ۳۵۰-۳۵۱) تحقیق درباره فهم دینی درباره طبیعت در ورای مرز و محدوده‌های دینی امکان این را فراهم می‌سازد که ادیان یکدیگر را غنا بخشند یا برخی ادیان از طریق تماس با یک سنت زنده ابعاد میراث خویش که اینک فراموش شده‌اند مورد عنایت قرار دهند. در بحث از دیدگاه دینی درباره نظم طبیعت باید این بحث را در سیاقی جهانی طرح کنیم، اما کاربرد آن باید محلی باشد. در متن هر سنت کامل مکاتبی هستند که در خصوص طبیعت هم از حیث واقعیت روحانی و هم به حیث واقعیت کیهانی بحث کرده‌اند. این مکاتب باید ورای مرز و محدوده‌های دینی مورد بررسی قرار بگیرند به گونه ای که اصالت هر سنت محفوظ بماند در عین حال مفاد معنوی طبیعت به شیوه‌ای کلی روشن شود.

ششم: مسئولیت انسان به عنوان جانشین خدا بر روی زمین (خلیفه الله فی الارض)، یکی از مضامین مهمی است که می‌تواند مورد توجه قرار گیرد. از نظر اسلام انسان در محور و کانون فضای

کیهانی قرار دارد و در همان حال آقا و نگهبان طبیعت است. وی که اسامی همه موجودات را تعلیم یافته بر تمامی آنها سلطه می‌یابد. بشر تنها به دلیل این که خلیفه خداست حق سلطه و حکومت بر طبیعت را پیدا کرده و این به معنای طغیان علیه آسمان نیست (محقق داماد، ۱۳۹۳: ۱۲۵). اسلام از همان بدو پیدایش اصولی را برای شناخت زیست محیطی که لازمه کسب شایستگی خلیفه الهی است، به انسان‌ها عرضه کرد. در اسلام طبیعت هرگز به عنوان امری دنیوی لحاظ نشده و علوم طبیعت هم در مقام طبیعت مخلوق بدون به خاطر داشتن طبیعت خالق مورد مطالعه قرار نگرفته است. قرآن مملو از اشارات به منابع ارزشمند حیاتی یعنی آب، هوا و خاک است و مسلمانان را از اسراف نهی می‌کند. از سوی دیگر احادیث نیز بیانگر دغدغه پیامبر (ص) درباره حفظ منابع طبیعی و توزیع عادلانه آنها است. انسان به جهت ویژگی خلافت الهی در برابر خداوند مسئول است (نصر، ۱۳۸۵: ۲۳۶-۲۴۱). طبیعت همچون امانتی از جانب خداوند در اختیار انسان نهاده شده لذا وی در برابر طبیعت مسئول است. طبیعت برای انسان سنتی تجلی آیتی از آیات الهی است. براین اساس هر چند مجاز به بهره‌وری از آن است، اما در عین حال باید به خوبی در حفظ آن کوشا باشد. به خلاف آن انسان عاصی خود را اصل این جهان می‌داند و هرگونه تصرفی را برای خود مجاز می‌داند در دیدگاه انسان سنتی همه عالم از جمله طبیعت در حال تسبیح خداوند هستند و حیات در همه اجزاء و ذرات هستی از جمله طبیعت جاری و ساری است اما از دیدگاه انسان عاصی برگرفته از تفکر ثنوی، در طبیعت تنها با امتدادی بدون شعور سرو کار داریم. لذا این امتداد چون حیات ندارد، حقی هم ندارد. بدیهی است نوع رابطه‌ای که با یک موجود باشعور و حی برقرار می‌شود با نوع رابطه‌ای که با یک جسم صرف برقرار می‌شود کاملاً متفاوت خواهد بود. بدین سان هر چند انسان قدرت دارد بر همه موجودات تسلط یابد اما به دلیل شعور و آگاهی مسئولیت دارد که از همه موجودات مراقبت کند. مسئولیت او از همه موجودات دیگر عظیم‌تر است.

۳. علل پدید آمدن بحران محیط زیست

۱- تقدس زدایی تدریجی از طبیعت؛ ۲- خردگرایی (راسیونالیسم) ۳- انسان گرایی (اومانیزم).

۳-۱. قداست‌زدایی از طبیعت و معرفت

۳-۱-۱. کلام مسیحیت

علوم کیهان‌شناختی در مسیحیت در آغاز علاوه بر کتاب مقدس از کیهان‌شناسی هرمنسی نیز بهره‌مند بود و طبیعت‌باوری، تجربه‌گرایی و عقل‌باوری در آن رواج داشت. در مقابل مسیحیت به دلیل احساس خطر در برابر دین کیهانی یونانیان برای مصون ماندن الهیات مسیحی به انکار کیهان‌شناسی یونانی پرداخت. در الهیات مسیحی تأکید بر ماهیت خداوند، روح انسانی، نجات و رستگاری است اما در کیهان‌شناسی یونانیان ماهیت الهی کائنات و منزلت مافوق طبیعی خرد آدمی که انسان را قادر می‌ساخت جهان را بشناسند اهمیت داشت (نصر، ۱۳۷۸: ۴۴). این امر سبب شد متألهان مسیحی به دلیل اهمیتی که برای نجات روح انسان قائل بودند منکر روح درونی طبیعت شوند و این امر به نوبه خود به کنار گذاشته شدن طبیعت‌شناسی قدسی انجامید. در واقع مسیحیت به دلیل اینکه در برابر

عقل‌گرایی احساس خطر می‌کرد علم و معرفت را خدمتکار ایمان قرار داد و دانش بدون ایمان را دانشی جسمانی دانست و جوهر مافوق طبیعی عقل بشری را انکار کرد. بدین سان مسیحیت رسمی بین طبیعت و ماورای طبیعت یا فیض الهی و طبیعت تمایز قائل شد. این رویکرد، که سبب شد نوعی بیگانگی با طبیعت در مسیحیت شکل گیرد، یکی از ریشه‌های عمیق بحران فعلی مواجهه انسان جدید با طبیعت است.

۲-۱-۳. عقل‌گرایی ابن‌رشدی

در قرن سیزدهم در مغرب زمین مکتب ابن‌رشدی بر مکتب ابن‌سینایی غلبه یافت. تفسیر ابن‌رشد در غرب، به مثابه فیلسوفی عقل‌گراتر از ابن‌سینا، بهترین نشانه حرکت در جهت عقل‌گرایی در جهان مسیحی بود (نصر ۱۳۸۷: ۷۳-۷۴). در این دوران الهیات با کلام عقل‌گرایانه جایگزین الهیات معنوی شد. نزد ابن‌سینا کیهان‌شناسی ارتباطی تنگاتنگ با مبحث فرشته‌شناسی داشت که با ادراک دینی از عالم مطابقت داشت. ابن‌رشد به انکار نفوس فلکی مورد اعتقاد ابن‌سینا پرداخت و این انکار تاثیر به‌سزایی در قداست‌زدایی از عالم داشت.

۳-۱-۳. انقلاب علمی

در قرن هفدهم قداست‌زدایی از طبیعت به کمال رسید. انقلاب علمی و تولد علوم طبیعی نوین در این دوران پس از آن رخ داد که نزدیک به دو قرن از شکاکیت فلسفی می‌گذشت. عالم طبیعت سکولاریزه و قداست ماده کائنات انکار شده بود، از طرفی ایمان، که ویژگی اساسی انسان قرون وسطی بود، روبه ضعف نهاده بود و در نهایت اینکه رویکردهای عرفانی و نمادین به طبیعت نیز به کنار گذاشته شده بود. در نتیجه نمادهای موجود در طبیعت تبدیل به حقایق شدند. کائنات از معنا تهی شدند و همه کیفیات به کمیات تقلیل یافتند انقلاب علمی حقایق بسیاری را در خصوص وجه کمی طبیعت آشکار کرد، ولی این امر به از دست رفتن وجه دیگری در مخلوقات -آیه و جایگاه تجلی خداوند بودن - انجامید (نصر ۱۳۸۶). فهم مسیحی سنتی از طبیعت در اثر انقلاب علمی دگرگون شد.

۲-۳. عقل‌گرایی (راسیونالیسم)

دکارت با ابتدای فلسفه خود بر «من می‌اندیشم» بنای یقین را بر فاعل‌شناسا گذاشت و این به فردگرایی انجامید، زیرا خود فرد برای ساختن بنای معرفت کفایت می‌کرد و تنها لازم بود درون ذهن خود از مفاهیم واضح و متمایز فطری بهره گیرد و از آن طریق بعد از اثبات نفس به اثبات خدا و در نهایت اثبات جسم پردازد. دکارت استدلال را معیار دانستن قرار داد و این امر راسیونالیسم اروپایی را به معنای واقعی به وجود آورد؛ یعنی او استدلال را پایه حقیقت و حتی درک واقعیت قرار داد. پس از او فیلسوفان یکی پس از دیگری، هر چند نه تمام متفکران، در این مسیر پیش رفتند. استدلال‌گرایی در این مقطع به معنای استفاده انحصاری از عقل استدلالی مستقل از عقل شهودی و وحی بود. بدین ترتیب عقل‌گرایی قرن هفدهم زمینه ناخودآگاه تمام تفکرات علمی از آن زمان تاکنون شد و این نگاه

جایگزین نگاه معنوی به طبیعت شد. به همین دلیل تفسیر نمادین از طبیعت هرگز جدی گرفته شد (نصر، ۱۳۸۷: ۸۷). انسان نوین برای کشف و فهم واقعیت تنها به استدلال‌های محض تکیه می‌کرد؛ به مبدأ و اصلی فراتر از خویش توجه نمی‌کرد و خود را مستقل از آسمان و ملکوت می‌پنداشت. از سوی دیگر این استدلال‌گرایی محض، که درون ذات خود نوعی شک‌گرایی در درک واقعیت و توانایی شناخت انسان را به همراه آورد، موجب می‌شد بشر به بسیاری از یقین‌ها تردید روا دارد. شاید تنها چیزی که این انسان در آن شک نداشت توانایی‌اش بر تصرف عالم طبیعت بود. این انسان دیگر چیزی جز مخلوق زمین نبود و هیچ هدف دیگری جز استثمار طبیعت نداشت (نصر، ۱۳۸۶: ۲۲۵-۲۲۰).

۳-۳. انسان‌گرایی

پیشرفت‌های شگرف در دورانی که انقلاب علمی به وقوع پیوست توجه بیش از حد به علوم تجربی را به دنبال داشت، تاجایی که حتی به سیانتیسم یا علم پرستی انجامید. در نتیجه این اعتماد بیش از حد به علم، فیزیک نیوتنی از حد خود فراتر رفت و به مثابه الگویی برای انسان‌شناسی قرار گرفت. این الگو رویکرد مابعدالطبیعی به انسان را به رویکردی علمی - تجربی تقلیل داد. با کمک علم جدید تنها نقشی که برای بشر باقی مانده بود فتح و سلطه بر طبیعت بود و اینکه طبیعت در خدمت نیازهای انسان، به منزله حیوانی که تاحدودی از عقل و تفکر استدلالی برخوردار است درآید (نصر، ۱۳۸۵: ۱۹۵). خلاصه می‌توان مهم‌ترین دلایلی را که سبب شد طبیعت‌شناسی متجدد جایگزین طبیعت‌شناسی می‌شود چنین برشمرد:

۱. نفی عقل شهودی و جایگزینی رویکرد عقل‌گرایانه به طبیعت با رویکرد قدسی در رنسانس.
۲. انفکاک قوانین طبیعت از اخلاق: تقریباً در همه ادیان قانون اخلاقی و قانون حاکم بر طبیعت وابسته به هم هستند، در غرب، برخلاف تمدن‌های سنتی، قانونی که هم برای انسان‌ها و هم برای طبیعت مناسب است و به دست خدا وضع شده است، دنیوی و سکولار شد و عقل بشری جایگزین اراده الهی شده در قرن هفدهم این معنای نوین تثبیت شد این قوانین را عقل بشر کشف کرد و با قوانین ریاضی یکی گرفته شد و آن از قوانین اخلاقی و روحانی منفی بود.
۳. نابودی رمز ظاهری جهان‌شناسی‌های سنتی که تخریب واقعیت ساختار سلسله مراتب عالم را برای انسان غربی در پی داشت. انسان معاصر نگاه راز آلود و نمادین به عالم طبیعت را به فراموشی سپرد، در علوم جدید نمادها و رمزهای طبیعت به کنار گذاشته شدند و این امر سهم بسزایی در سکولاریزه کردن طبیعت داشت (نصر، ۱۳۸۶ الف: ۱۷۴).
۴. کنار گذاشته شدن عرفان در معنای حقیقی و جایگزینی آن با تصوف احساس‌گرایانه و تغییر دیدگاه متافیزیکی در کلام با دیدگاه خردگرایانه و منطقی نیز از عوامل مؤثر در تغییر طبیعت‌شناسی سنتی به طبیعت‌شناسی نوین است (Nasr 1996:20).

۴. راه‌حل نصر برای حل بحران محیط‌زیست

۴-۱. احیای فلسفه طبیعت سنتی و علوم قدسی طبیعت

به اعتقاد نصر تنها طریق حل بحران محیط‌زیست آن است که راهی که در قداست‌زدایی از طبیعت و معرفت طی شده به روش معکوس طی شود؛ به این معنا که فرایندی که به سکولار شدن و انحصارطلبی علم منتهی شد وارونه شود و تعالیم هستی و مابعدالطبیعی در باب تقدس طبیعت احیا شود (نصر، ۱۳۸۶ الف: ۲۰۸-۲۰۷). نصر در آثار متعدد خود راه‌حل اساسی برای رفع بحران زیست‌محیطی را بازیابی و احیای طبیعت به منزله واقعیتی قدسی و برقراری رابطه‌ای معنوی بین انسان و طبیعت و نیز تولد انسان خلیفه‌الله به عنوان حافظ امر قدسی می‌داند (نصر، ۱۳۸۵ د: ۴۳). اینکه انسان مدرن چگونه می‌تواند انسان خلیفه‌الله را در خود متولد کند بدین گونه است که او رفتار انسان‌های سنتی جوامع مختلف به ویژه اولیا و حکما را در محضر جمال طبیعت بکر نظاره کند تا بتواند به نشانه‌هایی از ساخت‌های فطرت بشر دست یابد. در نتیجه این مشاهدات بشر مدرن هم می‌تواند به ثبات در نهاد بشر پی ببرد و هم اینکه مقام و منزلت او بازیابی شود، حتی انسان‌شناسی نوین نیز می‌تواند در پرتو این نور بررسی شود و به شناختن جنبه‌هایی ازلی طبیعت بشر بهره برساند (همان: ۳۲). از آنجا که شناخت قدسی طبیعت تنها در بستر سنت زنده و قدسی امکان پذیر است، تنها مابعدالطبیعه سنتی می‌تواند فلسفه اصلی درباره طبیعت فراهم آورد تا براساس آن بتوانیم در حل معضلات، از جمله محیط‌زیست، بکوشیم (نصر، ۱۳۸۰: ۲۷۸). پس از احیای مابعدالطبیعه سنتی، شناخت و بازیابی معرفت قدسی به طبیعت بیش از همه ضروری است فلسفه طبیعت، که همان جهان‌شناسی سنتی است، و چه امتیاز علوم سنتی از علم‌ی که فراورده انقلاب علمی قرن هفدهم است را آشکار می‌کند و می‌تواند عقل‌گرایی را کنار بگذارد و به کشف مجدد طبیعت کمک کند. به باور نصر، فلسفه طبیعت را می‌توان از متون مقدس استخراج کرد. با احیای مابعدالطبیعه حقیقی و علم قدسی در غرب می‌توان الگویی تلفیق کرد که شامل همه انواع معرفت باشد. به همین دلیل برخی از انواع معرفت تجربی به طبیعت باید از نو پدید آید و به اصل ساحت مابعدالطبیعی دینی سنتی، که در آن قلمرو طبیعت همچنان معنای قدسی داشت، باز گردد به این معنا که علوم تجربی در منظر مابعدالطبیعی تلفیق شوند. علوم سنتی علمی ناظر به طبیعت و مبتنی بر اصول مابعدالطبیعی متفاوت با اصول علم متجدد است، علوم سنتی از دین و فلسفه متمایز است. این علوم در مقایسه با علوم ناسوتی مقدس هستند. بدین‌سان تنها با این احیای‌گری می‌توان ویرانی حاصل از کاربرد علم جدید در طبیعت را محلی ساخت و خود این علم را درون یک منظر و دیدگاه جهانی‌تر ادغام کرد الهیات در پرتو این احیای مجدد می‌تواند توسعه یابد و طبیعت را در بر گیرد و استانداردهایی برای داوری در مورد نتایج علوم ارائه دهد (Nasr, 1968: 113).

۵. دیدگاه‌های انتقادی برخی از اندیشمندان غربی

از آغاز قرن بیستم تاکنون اندیشمندان و مکاتب مختلف فکری با نمایان شدن بحران‌های معنوی و زیست‌محیطی تلاش داشته‌اند تا با بررسی علل موثر در شکل‌گیری این بحران‌ها به ارائه راهبردها و

راهکارهای خویش بپردازند که در این گفتار به بررسی آرا و اندیشه‌های برخی از مهم‌ترین اندیشمندان غربی می‌پردازیم. در مقدمه اشاره کردیم که برخی از دانشمندان اقتصاد محیط زیست، درصدد برآمده‌اند که بحران زیست‌محیطی را به آموزه‌های دینی نسبت داده، ادعا می‌کنند: اعتقاد دین‌باوران سبب تهنی‌سازی و تخریب منابع زیست‌محیطی شده، انگیزه آنان را برای سالم‌سازی محیط پیرامون تضعیف می‌کند. مهم‌ترین این چالش‌ها به نظر اینان عبارتند از:

۱-۵. تسخیر

براساس اعتقاد دین‌باوران، خداوند متعالی جهان هستی را در خدمت انسان و کارگزار او آفریده و آن را فرمانبردار انسان قرار داده است تا بتواند به راحتی از آن استفاده کند. برخی از زیست‌شناسان این اعتقاد را که کمابیش در اعتقاد مسیحیان و مسلمانان وجود دارد، از عوامل تخریب محیط زیست دانسته و معتقدند با سلطه‌ای که انسان از طرف خداوند بر طبیعت یافته می‌تواند هر گونه بخواهد در طبیعت تصرف کند و چنین تصرفی از بین رفتن طبیعت و محیط‌زیست را به دنبال دارد (White, 2006: 65). وایت بحران محیط‌زیست را ریشه در سلطه‌ای می‌داند که کتاب مقدس بر روی زمین به انسان عطا کرده است. غرور این باور انسان‌مدارانه، این اجازه دینی را به انسان‌ها داده که طبیعت را کنترل و از آن سوء استفاده کنند.

۲-۵. سکوت

برخی از دانشمندان، اعتراض خود را بر مجامع دینی از این زاویه که این مجامع در مقابل این بحران سکوت اختیار کرده‌اند، بیان می‌دارند. متون کلاسیک سنت‌های دینی مطالب مهم کمی درباره تخریب جنگل‌ها، فرسایش خاک، اتلاف منابع آب، آلودگی زمین و آب و هوا و گرم شدن زمین و ... دارند. افزون بر این، برخی از معلمان دینی هنوز جمعیت انسانی رو به رشد را نادیده می‌گیرند؛ چیزی که همه تهدیدهای مذکور را به میزان قابل توجهی وخیم‌تر می‌کند. در این باره راسل‌ترین می‌گوید دین و الهیات به این مشهورند که به صلاح جهان طبیعت چندان اهمیت نمی‌دهند. به لحاظ سنتی، کلیساهای، کنیسه‌ها و مساجد توجه کمی به مسائل عمده زیست‌محیطی کرده‌اند. وی که بیش از سی سال است رهبری نهضتی زیست‌محیطی را به عهده دارد، این را بسیار حیرت‌انگیز می‌داند که دین و الهیات تا این حد در برابر بحران فعلی بی‌تفاوت بوده‌اند (Ruseel Train, 1990).

۳-۵. موقت‌انگاری دنیا

هات، استاد الهیات و رئیس مرکز مطالعات علم و دین دانشگاه جرج تاون آمریکا، در بیان دیدگاه تعارض دین با محیط زیست، جهت‌گیری دین به سوی جهان فوق طبیعی را علت این می‌داند که برای حیات بر روی این سیاه ارزش بسیار کمی قائل باشد و به رفاه این جهان نیندیشد. ادیانی که به یک نجات‌بخش الهی در آینده امیدوارند، حتی به ما اجازه می‌دهند توجه به این جهان کنونی را ترک گوئیم. او با بیان اینکه این نگاه دین، اصل اساسی اخلاق زیست‌محیطی را کنار می‌گذارد چنین می‌گوید:

«یک اصل اساسی اخلاق زیست محیطی آن است که زمین را خانه واقعی خود تلقی کنیم؛ اما دین نمی‌تواند این جهان را به عنوان خانه ما بپذیرد. دین به ما می‌گوید ما صرفاً زائران یا مسافران روی زمین هستیم. چگونه این دیدگاه غیردنیایی می‌تواند ادعا کند که بوم‌شناسی را جدی بگیرید؟ بی‌وطنی جهانی که دین حکایت از آن دارد نمی‌تواند به اندازه کافی انرژی اخلاقی فراهم کند تا به نهضت بوم‌شناسی کمک کند» (همان: ۳۰۳).

از سوی دیگر، تدین پیامبرگونه بسیاری از متدینین به آنان اجازه داده است که فکر کنند این جهت به سمت نابودی پیش می‌رود و بنابراین شایسته نجات دادن نیست.

هالت در بخش دیگری از سخنان خود و در بیان موضع تلاقی دین و محیط‌زیست چنین اظهار می‌کند که حداقل این است که اشتیاق انسان به امر ابدی، او را پیش از موعد از جامعه زمینی که به آن تعلق داریم جدا می‌سازد؛ بنابراین یک چنین جدایی دوگانه‌انگارانه بر تفکر دینی به ویژه در گذشته، غالب بوده و نتیجه آوارگی کیهانی را به دنبال دارد... پس به نظر می‌رسد ما با معمایی حل‌ناشدنی مواجه هستیم. از طرفی آموزه‌های دینی به ما می‌آموزند بدون خانه (تعلق به دنیا) زندگی کنیم و از سوی دیگر اخلاق محیط‌زیست اقتضا دارد که ریشه‌های خود را عمیقاً در طبیعت نفوذ دهیم. آیا می‌توان این دو احساس را با هم جمع کرد؟

همچنین جان پسمور، فیلسوف و بوم‌شناس استرالیایی، همین مطلب را با بیانی دیگر طرح می‌کند که اگر انسان‌ها خود را ... همان‌گونه که هستند، کلاً تنها، بدون آن که هیچ کسی جز هم‌نوعشان آنان را یاری کنند محصولات فرایندهای طبیعی بدانند که نسبت به بقای آنها به طور کامل بی‌تفاوتند، در این صورت با مشکلات بوم‌شناختی خود با تمام مقتضیاتش مواجه می‌شوند، آنها نه از طریق تعمیم، بلکه از طریق طرد کامل ایده قدسی به آن درک تلخ نائل می‌شوند (Passmore, 1974: 184).

۶. نقد و بررسی دیدگاه نصر

۱. نکته قابل بحث در خصوص راه‌حل وی این است که سیر کلی بحث‌هایش از نقطه شروع، ادامه بحث و مبانی سیستم فکریش و اثبات فرضیات در این تفکر بر اساس شهود عقلی استوار است که از مقدمه چینی و استدلال فلسفی منطقی فارغ می‌باشد روش تفکر وی فارغ از نظام‌مندی استدلال‌های عقلی و فلسفی مدون و منظم بوده و براساس اعتماد و اعتقاد مبتنی بر شهود عقلی به ادیان و سنت‌های هزاره‌ای استوار است که شبهات و اشکالات وارده بر سیستم تفکر شهود عقلانی از قبیل عدم امکان شهود عقلانی بر همگان و غیر قابل تعمیم بودن یافته‌های آن بر روش تفکر ادیان هزاره‌ای نیز وارد می‌باشد (اصغری لقمجانی، ۱۳۷۶: ۲۳-۱۴). در خصوص بحران زیست‌محیطی نظر به اینکه حذف قداست طبیعت در فاصله زمانی بعد از دوره رنسانس اتفاق افتاده است و علت اصلی آن گسترش روحیه اومانستی انسان و بی‌توجهی به ادیان هزاره‌ای بیان شده است در نقد این مسئله می‌توان گفت: در حالت کلی سلطه‌جویی انسان بر طبیعت در همه اعصار

قبل و بعد از رنسانس به شیوه‌ای متفاوت رایج بوده و به نوعی رفتار انسان با طبیعت در کل تاریخ نشان از رابطه سلطه و بهره‌جویی یک طرفه دارد. همچنین روحیه اومانیستی به عناوین و نمودهای متعدد از جهانخوااری گرفته تا شرک در میان افراد در همه اعصار رایج بوده و نمی‌توان انسان‌گرایی را عامل اصلی بحران‌های زیستی تلقی نمود و چه بسا در برخی موارد انسان‌گرایی موجب بروز رویدادهای مفید در عرصه زیست‌محیطی گردیده است.

۲. انتقاد نصر از تجدد، بر مبنای ذات‌گرایی است. گویی فلسفه غرب و تجدد دارای ذات و ماهیت مستقلی است. بر این اساس صفاتی مثل دنیاگرا بودن و مانند آن به این ذات نسبت داده می‌شود، اما اگر مدعی باشیم ما با مصادیق مواجه هستیم و نه با یک ذات مستقل، نمی‌توان تجدد و محصول آن علم متجدد را به طور کامل مردود دانست، بلکه در اینجا قائل به تفکیک می‌شویم و نتایج خوب را از نتایج بد مجزا می‌کنیم. وی هیچ دلیلی برای اینکه علم متجدد دارای یک ذات واحد است و این ذات سکولار و بریده از سرچشمه الهی است اقامه نمی‌کند، بلکه تنها به مستندات تاریخی ارجاع می‌دهد. چرا این گونه به علم جدید نگاه نکنیم که بسیاری از جهل‌ها را از بین برده است و چگونه علوم جدید که ماهیت غیرقدسی و اومانیستی دارند می‌توانند قابل قبول باشند؟ ما در مقابل علم جدید چه باید کنیم؟ اگر مبانی آن باطل است باید کنار برود. اگر سکولار است، حتی اگر استفاده کاربردی و عملی داشته باشد و حتی اگر علم محدودیت خود را بپذیرد، باز هم باید به کنار برود؛ چون علم فقط باید الهی باشد. آیا ما مسلمانان و دینداران باید علم خاص خود را به وجود بیاوریم. اگر بنا باشد طبیعیات قدسی شود باید علوم تجربی کنار رود. (قاسمی ۱۳۹۰: ۱۰)

در این بحث ممکن است نصر چنین پاسخ دهد که همان‌طور که در سنت اسلامی علوم تجربی قدسی بود و به لحاظ طولی در پایین‌ترین حد قرار داشت، چنین چیزی امکان‌پذیر است، زیرا مهم این است که جهان‌بینی دانشمندان دینی باشد و در لوای چنین مابعدالطبیعه‌ای علم خود را پی‌ریزی کنند، اما به هر صورت جای این سؤال باقی است که ما باید در برابر علم مدرن غربی چه کنیم؟ پیشرفت علمی غرب مطلوب بوده است یا مذموم؟ آیا بدون سکولار شدن علم این پیشرفت ممکن بوده یا نه؟ اگر بله پس چرا این پیشرفت تنها در غرب رخ داد که علم سکولار شد؟ از سویی دیگر اگر ما طبیعت را مقدس بدانیم آیا سبب نمی‌شود خیلی راحت نتوانیم روی آن تحقیق کنیم؟

۳. یکی از انتقادات مهمی که به سنت‌گرایان، و از جمله نصر، می‌شود این است که تفکر سنت‌گرایی استدلال‌گریز است. بر مبنای این انتقاد می‌توان مدعی شد وی هیچ استدلالی برای حل بحران محیط‌زیست ارائه نداده است. پاسخ وی در برابر این اتهام این است که اندیشه سنت‌گرایی به هیچ وجه استدلال‌گریز نیست، بلکه عقل را به جنبه استدلالی فکر، که فقط یکی از نیروهای عقل است، محدود نمی‌کند. نصر در پاسخ این انتقاد موضوع را به حکمای مسلمان ارجاع می‌دهد که علی‌رغم مهارت در به‌کارگیری استدلال، فلسفه را به صرف استدلال تقلیل نمی‌دادند. ابن‌سینا و سهروردی هر دو به حکمت ذوقی معتقد بودند و ملاصدرا حکمت متعالیه را نتیجه ترکیب برهان و عرفان و قرآن می‌دانست. عقل از نظر این حکیمان دارای مراتبی است و نمی‌توان

آن را به استدلال محدود کرد. لذا سنت‌گرایان مخالف استدلال‌گرایی به معنای راسیونالیسم غربی هستند و نه مخالف به کارگیری استدلال (گنون ۱۳۸۷). باید در ادامه گفت که همچنان جای این سؤال باقی است که استدلال نصر چیست؟ وی برای مجاب کردن استدلالیان باید از شیوه خود آنان بهره‌گیرد؛ اگر روش و زبان واحد نباشد نمی‌تواند آنها را مجاب کند. مگر اینکه قصد مجاب‌کردن نداشته باشد. با رجوع به آثار وی در خصوص آنچه در مورد بحران محیط‌زیست و راه‌حل آن نگاشته است، چنین به نظر می‌رسد استدلال و برهانی برای نظریاتش اقامه نکرده است و صرفاً به شواهد و مؤیدات بسنده کرده است (اعوانی ۱۳۸۰: ۹). در واقع به نظر می‌رسد این راه‌حل او که لازم است به طبیعت قدسی رجوع کنیم و فلسفه طبیعت سنتی را احیا کنیم تنها یک ادعای بدون دلیل است. یعنی هیچ تضمین عملی وجود ندارد که با کمک مابعدالطبیعه سنتی مشکلات زیست‌محیطی به طور کامل حل شود.

۴. چگونه ممکن است به گذشته بازگشت داشته باشیم و فرایند قداست‌زدایی از طبیعت را از جهت معکوس طی کنیم؟ پاسخ نصر می‌تواند این باشد که بازگشت خام به گذشته مدنظر نیست. اما همچنان این مسئله باقی است که ما در دنیایی مدرن زندگی می‌کنیم و محال است بتوانیم به گذشته بازگشت کنیم و روش زندگی خود را مثل مردم باستان کنیم؟ حتی اگر ممکن باشد مطلوب نیست. حتی اگر طبیعت برای ما قداست داشته باشد خواه ناخواه با چالش‌ها و معضلاتی روبه‌رو هستیم. یعنی حتی اگر امر قدسی درون خود را زنده کنیم و نقش خلیفه‌اللهی برای خود قائل باشیم و در برابر طبیعت احساس مسئولیت کنیم هیچ کدام از این امور باعث نمی‌شود به جای اتومبیل و هواپیما و قطار و مانند آن از اسب و قاطر استفاده کنیم. یا در زندگی شهری به جای بهره‌مندی از گاز طبیعی از فضولات حیوانی برای گرم کردن خانه‌های خود استفاده کنیم.

۵. ممکن است برخی ناقدان معتقد باشند که تفاوتی بین «سنتی» و «سنت‌گرایی» مورد توجه آقای نصر نبوده است. آیا اگر مردم سنتی ابزارهای مدرن داشتند از آن بهره می‌بردند؟ آیا صرف جهان‌بینی الهی آنان سبب می‌شد طبیعت را استثمار نکنند یا نداشتن ابزار این امکان را به آنها نمی‌داد؟ مثلاً؛ در شرایطی که ممکن بود آنان برای یک مسافرت با سختی ماه‌های مدید در راه باشند و به راهزنان برخورد کنند و حتی گاهی جان سالم به در نبرند، اگر همان زمان به صورت خلق‌الساعه هواپیما با اتومبیل یا قاطر اختراع می‌شد استفاده می‌کردند، یا اینکه می‌گفتند با این کار محیط‌زیست طبیعی خراب می‌شود، هوا آلوده می‌شود، خاک فرسوده می‌شود، و از این قبیل؛ و بهتر است با همان اسب و قاطر به مسافرت برویم؟ به نظر می‌رسد انسان‌ها به مرور هر قدر ابزارهای جدید اختراع می‌کردند به همان اندازه هم از همان بهره می‌برده‌اند. بنابراین نصر یا باید به این قائل شود که منظور او از انسان عاصی انسانی است که توجهی به مبدأ نخستین خود ندارد و بدون مرکز است و انسان سنتی انسانی است که به مبدأ قدسی خود توجه دارد و این انسان در هر زمانی ممکن است ظهور کرده باشد یا اینکه بگوید انسان عاصی در دوران رنسانس متولد شد. در حقیقت نمی‌توان از یک طرف سنت را امری فراتر از زمان و مکان دانست و از طرف دیگر برای اثبات

مدعای خود از مستندات تاریخی بهره جست و مقاطع زمانی خاصی را مبدأ ظهور بعضی از امور (تجدد، علم مدرن و مانند آن) دانست.

۷. پاسخ کلی به نقدها

در پاسخ به نقدها باید گفت: اساساً با تشریح موضوع ماهیت و چیستی سنت ممکن است جواب اکثر شبهات وارد بر منتقدین مشخص گردد. سنت‌گرایی دو معنا دارد: یکی معنای عام که هر گونه عکس‌العملی نسبت به پدیده‌های مدرن را شامل می‌شود و داعیه بازگشت به جهان سنتی را دارد و آرزوی تنفس در هوای گذشتگانی که قبل از ما می‌زیسته‌اند با همان فضا و با همان ابزار و با همان آدمیان و با همان امکانات، در اینجا چشم به آثار باستانی دوخته شده و به آن افتخار می‌شود و تکنولوژی و علم عامل پسرفت و نه پیشرفت تلقی می‌شود. اطلاق کلمه سنتی بر این گروه بهتر است تا سنت‌گرا. سنت‌گرایی به معنی خاص: «به معنی حقایق با اصولی است که دارای منشأ الهی است و از طریق شخصیت‌های مختلفی معروف به رسولان و پیامبران، او تاره‌ها، لوگوس یا دیگر عوامل انتقال برای ابناء بشر ... آشکار شده و با به کارگیری این اصول در حوزه‌های مختلف اعم از ساختار اجتماعی و حقوقی، هنر، رمزگرایی و علوم همراه است و البته معرفت متعالی همراه با وسایطی برای تحصیل آن معرفت را نیز شامل می‌شود». بنابراین سنت برای سنت‌گرایان به معنی خاص شامل آن اصول و قواعد دارای منشأ الهی است که منظومه فکری و جهان‌بینی آنها را تشکیل می‌دهد نه عناصر و ظواهر مادی جهان سنتی و انسان‌ها و بناها و امکانات آن زمان. با این وصف گرچه با آمدن دنیای مدرن جهان سنت (به معنی عام) رخت بریسته و به تاریخ پیوسته، اما سنت (به معنی خاص) برای سنت‌گرایان بوده و هست و خواهد بود، زیرا آغازی آسمانی و منشای الهی دارد و متصل به منبع الهی است (رحمتی ۱۳۸۷: ۴۴).

نصر در خانواده‌ای سنتی رشد کرده و در مرکز تجدد و مدرنیته زندگی کرده و در فضای فکری سنت‌گرایی غور کرده و اگر با سنت و تجدد و سنت‌گرایی بیش از روشنفکران دینی آشنا نباشد کمتر هم نیست، اما این تصور از سنت‌گرایی مرضی سنت‌گرایان نیست (ما لایرضی صاحبه) نقد نصر از تجدد نه به معنی کنار گذاشتن تکنولوژی و علوم مدرن است و نه به معنی آرزوی بازگشت به گذشته. از نظر او در جهان سنتی نگاه قدسی الهی وجود داشت و منشأ الهی داشتن زمینه فضای فکری سنت بود. آن اصول و قواعد الهی (سنت) باید اکنون هم غلبه یابد. مشکل اصلی روشنفکران مسلمان این است که می‌خواهند از چشم مدرنیته به خود و فرهنگ خود و سایر مسایل نگاه کنند، در حالی که طبق نظر نصر باید از درون به بیرون نگاه کنیم از چشم خود به بیرون نگاه کنیم.

نتیجه‌گیری

بشر پس از رویارویی با بحران محیط‌زیست در عصر تکنولوژی به فکر راه‌کاری جدید افتاد. این بحران زمانی آشکار گردید که انسان متجدد خود را در حال تخریب سرمایه‌های طبیعی و در نتیجه تخریب رو به رشد خود دید. تلاش‌هایی هر چند محدود از زوایای گوناگون در سراسر جهان صورت گرفت. لویحی در

جهت حفظ محیط زیست و غیره صادر گردید، اما بحران فوق به هیچ وجه به شکل موثری مهار نگردید، به طوری که کماکان شاهد از بین رفتن طبیعت هستیم.

۱. از این پژوهش برمی آید که نصر برخلاف اندیشمندان غربی مانند توین بی، ادیان را مسئول بحران زیست محیطی نمی داند بلکه این مسئولیت را بر دوش تحولاتی می داند که در تمدن غرب از قرون وسطا، رنسانس و قرن هفدهم شروع شد. در واقع از نظر او دلیل ریشه‌ای بحران محیط زیست جهان بینی‌ای است که تمدن مدرن را سلطه بخشیده و شکل داده؛ یعنی همان پارادایم مدرن و این نیز نتیجه ی بحران معنوی انسان مدرن است. بنابراین نصر اگرچه هم عقیده با کسانی مثل وایت بحران را ریشه در «جهان بینی» می داند، اما برخلاف وایت، نه در جهان بینی دینی بلکه آن را در جهان بینی مدرن و مادی می داند.

۲. با وجود نقدهای وارده برخی الهیدانان و منتقدان غربی، فارغ از درستی یا نادرستی، به نظر می رسد دیدگاه آنها منشأ توجه و تکاپوی پیشوایان دینی مسیحیت به مقوله حفظ محیط زیست - براساس آموزه‌های کتاب مقدس - شده است. شاید بتوان گفت: بنابر بررسی های تاریخی افرادی چون بیکن، توین بی و وایت از روند بحران و نقشی که دین یهودی - مسیحی در طول تاریخ داشته است، دیدگاه و نقد خود را می توانستند به گونه‌ای دیگر پرورش دهند، به گونه‌ای که هم نقدها مستدل تر و خدشه‌ناپذیر باشد و هم دین به طور کل و دیانت یهودی - مسیحی به طور خاص، بدین صورت چالش برانگیز نشود.

۳. سیدحسین نصر نیز ریشه بحران محیط زیست را در گم گشتگی انسان از مبدا خود می داند. به تعبیر او بحران محیط زیست نمود ظاهری بحران درونی انسان (بحران معنویت) است. به نظر نصر باید به بعد معنوی بحران زیست محیطی توجه نمود که ریشه بحران است. البته این تنها نصر نیست که به الهیاتی بودن بحران محیط زیست اذعان دارد، دیدگاه‌های کل سنت گرایان در مورد ریشه‌های بحران محیط زیست مشابه با نصر می باشد. بدین صورت که آنها هم در مورد بحران توجه به ریشه‌های مسأله را اصلی مهم می داند. نگاه و جهان بینی انسان به زندگی را ریشه اصلی بحران تلقی می کند. جای گیری علم معاصر به جای معرفت را عامل هلاکت و تباهی طبیعت و انسان می داند. او برخلاف توین بی بر این عقیده است که راه حل بحران در احیاء واقعیت قدسی طبیعت و امر قدسی درون انسان‌ها و توجه به آموزه‌های دینی ادیان توحیدی در خصوص حفظ محیط زیست می باشد.

۴. استدلال نصر در مورد ربط و نقش دین در حل بحران محیط زیست بر این مبناست که چون اکثریت بشر در متن یک جهان بینی واقع در تحت سیطره دین به سر می برند. بنابراین نقش دین در حل و فصل بحران موجود میان انسان و طبیعت، حیاتی است. بر همین اساس طبق اندیشه او اخلاق زیست محیطی نیز منهای دین معنا ندارد، به دلیل اینکه همین اخلاق سکولار، ریشه‌های دینی دارد. اکثریت مردم جهان، اخلاقی را که پشتوانه دینی نداشته باشد به رسمیت نمی شناسند. بنابراین از نظر او کیفیت قدسی طبیعت و اخلاق زیستی برآمده از دین رهگشا می باشد نه اخلاق سکولار. همچنین

از نظر نصر، دین برای مردم، عاملی بازدارنده در مقابل تخریب محیط زیست و سبک زندگی مصرف‌گرا خواهد بود. نصر معتقد است که در جهان امروز هیچ نیرویی به جز دین آن هم در بستر سنت‌گرایی، این قدرت بازدارندگی و کنترل را ندارد.

۵. به زعم بسیاری از اندیشمندان نحوه نگرش انسان به محیط طبیعی صرفاً از دیدگاهی سودانگارانه و ابزاری است و در اهداف آنها، طبیعت را می‌باید حفظ کرد؛ به دلیل نیازی که بشر به آن دارد، در حالیکه این موضوع در گذشته به گونه‌ای دیگر بود و رابطه انسان با طبیعت علاوه بر تسخیر و استفاده آن، شامل رابطه دیگری نیز می‌شد و آن تقدیس طبیعت بود. این معنی طبیعت، یعنی مقدس بودن آن، منجر به ایجاد حس احترام نسبت به طبیعت، در حین استفاده از آن می‌شد و بدین ترتیب با معنی دادن به طبیعت، تمامی مسائل حل می‌شد که بشر امروزی به دنبال حل آنهاست. به نظر نصر برای حل اساسی بحران نیاز به نوعی رنسانس و نوزایی است، البته نه آن رنسانس اروپایی که یک سقوط بود؛ یعنی اکتشاف یک زمین جدید به بهای از دست رفتن آسمان، بلکه رنسانسی سنتی که مستلزم نوعی احیای از بالا در مقابل کشش رو به پایین سیاله زمان تاریخی است این رنسانس با احیای و رجوع به جهان بینی دینی جامع (برای مثال اسلام سنتی) به دست می‌آید. در واقع این جهان‌بینی به منزله ابزاری است برای تنظیم هنجارهای اخلاقی تا در عمل برای حل مسائل زیست محیطی به کار برده شود. با این همه با وجود آنکه به کار بستن آموزه‌های دین در زندگی، زندگی‌ای هماهنگ با جهان را در بطن خود دارد؛ اما به نظر می‌رسد که جایگزین و نهادینه نمودن فرهنگ دینی در میان هم‌ی انسان‌ها، کار چندان راحتی نیست و درک، تعامل و توجه خود انسان را می‌طلبد.

ع. به نظر محقق در ضرورت تدوین الهیات زیست محیطی هیچ تردیدی نمی‌توان روا داشت و به لحاظ رتبی هم الهیات محیط زیست بر مهندسی محیط زیست مقدم است. تبیین نصر نیز از علل ایجاد بحران محیط زیست تا حدود زیادی با واقعیات خارجی مطابق است و همچنین راه‌حل وی نیز از جهات بسیاری می‌تواند مؤثر و مفید باشد و بنابه دلایل بسیاری که در این مقاله به آن اشاره شد دارای جایگاه ممتازی است؛ بدون تردید مواجهه انسان خلیفه‌الله با طبیعت با انسان عاصی متفاوت است و انسان نخست حتی در دنیای مدرن امروز آسیب کمتری به محیط زیست وارد می‌آورد، ولی اینکه مابعدالطبیعه سنت‌گرایان، که از آن به حکمت جاودان (فلسفه خالده) تعبیر می‌شود، لزوماً بهترین و تنها راه ممکن برای حل چالش‌های پیش روی انسان معاصر است و حل آن منوط به احیای فلسفه طبیعت سنتی است محل تأمل است.

پیشنهادات

- شناخت ابعاد معنوی بحران، نقش تعیین‌کننده‌ای در ایجاد نگاه مثبت و رویکردهای مناسب محیط‌زیستی دارد و موجب حفظ حرمت، کرامت و قداست طبیعت می‌گردد. براین اساس این نظریه می‌تواند به عنوان یک راه حل دارای ارزش و جایگاه ممتاز باشد. بی‌تردید رویکرد تلفیق اخلاق

زیست‌محیطی منبعث شده از مبانی معنوی و دینی با مسئولیت‌های مدنی آحاد جامعه می‌تواند در زمینه حفاظت از محیط زیست بسیار کارآمد باشد و بی‌تردید آگاهی از ابعاد معنوی بحران زیست‌محیطی، سهم بسزایی در ایجاد نگرش، احساس مسئولیت، تعهد و بروز رفتارهای تعالی بخش محیط‌زیستی دارد.

- تقدس طبیعت یعنی ضرورت قرار دادن آموزه‌های اخلاقی قبل از انجام طرح‌های توسعه و فناوری با رویکرد پیشگیرانه که این خود تصحیح رفتار نادرست بشر با محیط‌زیست است و کمک شایان توجهی به حفاظت از محیط‌زیست می‌نماید و چه بسا بتواند از انجام اقداماتی که سبب خسارات فراوان به محیط زیست شود نیز جلوگیری نماید، خساراتی که جبران آن مستلزم صرف هزینه بسیار است.

پی‌نوشت‌ها

1. Lynn White.
2. Arnold Toynbee.
3. Richard Foltz.
4. Mary Evelyn Tucker.
5. Thomas Berry.
6. Bron Taylor.
7. Lewis W. Moncrief

References

- Abedi Sarvestani, A., Shahvali, M., Mohaqeq Damad, & Sayyed Mostafa. (2007) "The nature and views of environmental ethics", with an emphasis on the Islamic perspective. *Journal of Ethics in Science and Technology*, 2(1), 7-59. [In Persian].
- Asghari Lafmajani, S. (1997) "The Basics of Environmental Protection in Islam" (*Unpublished master's degree in resource engineering natural environment*), Natural Resources Faculty, Tarbiat Modarres University. [In Persian].
- Awani, Gh. (2003) "In the sense of tradition". Institute of Human Sciences Research and Development. [In Persian].
- Dinparas, M. (2008) Conversation with Seyyed Hossein Nasr: "Traditional man, modern man and the environmental crisis," *Philosophy, Quran and Sufism: The Monthly magazine of Hikmat and Marefat*, June: 8-27. [In Persian].
- Guénon, R. (2008) "Modern world crisis," trans. H. Azizi, Tehran: *Hekmat Publications. Human Sciences*, Number 5, quoted from the Thais Club website.
- Ghasemi A. (2011) "Sayyed Hossein Nasr's views on the environmental crisis and its solutions, *Contemporary Humor Magazine*", No. 1, 85-104. [In Persian].
- Gahanbagloo, R. (2008) "In search of sacred sense": R. Jahanbagloo's interview with H. Nasr, trans. M. Shahr Aeinei, Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian].
- Mohaqeq, D. (2015) "Theology of the environment", Institute of Philosophy and Hekmat of Iran Tehran.
- Nasr, S. H. (1998) "Man and nature: the spiritual crisis of modern man". trans. Jalili, Review and Opinion, summer and autumn, No. 15: 204-213. [In Persian].

- Nasr, Seyyed Hossein (1968) *Man and nature the spiritual crisis of modern man*. Mandala Books. Published by Unwin paperbacks. London.
- Nasr, Seyyed Hossein (1996) *The Islamic Intellectual Tradition in Persia*. Edited by Mehdi Amin Razavi. First Published By Curzon Press.
- Passmor, John. (1974) "Man's Responsibility for Nature", New York: Scribner.
- Passmor, John (2000) "Man and Nature: The Spiritual Crisis of Modern Man". trans. A. Gavahi, Tehran: *Islamic Culture Publishing Office*. [In Persian].
- Passmor, John (2001) "Knowledge and Secrecy". trans. F. Haji Mirzaie, Tehran: Farzan Rooz Publication and Research. [In Persian].
- Passmor, John (2002) "Religion and the Environmental crisis features in the essential, World Wisdom, Inc.", *Autonomy and Trust in Bioethics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Passmor, John (2004) "In West Ruthenia: The Self-Writing Life of Dr. Seyyed Hossein Nasr". trans. A. Nasri & A. Maziar, Tehran: *Rasa*. [In Persian].
- Passmor, John (2004) "Islam and the Contemporary Human Dilemmas," trans. I. Rahmati, Tehran: *Suhrawardi Research and Publishing Office*. [In Persian].
- Passmor, John (2005) "The ultimate and realities of Islam." trans. I. Rahmati [In Persian].
- Passmor, John (2006) "Islamic Education in the Contemporary World", Tehran: Entesharat-e Elmi va Farhangi. [In Persian].
- Passmor, John (2006) "*Knowledge and Spirituality*". trans. Islamic Revolution, (3rd ed.), Tehran: Suhrawardi Research and Publishing Office. [In Persian].
- Passmor, John (2006) "The Heart of Islam", Translated. trans. M. Shahr Aeini. revision. Sh. Pazouki, Tehran: Haghghat.
- Passmor, John (2006) "In search of the holy thing. R. Jahanbagloo's Interview with S. H. Nasr". trans. S. M. Shahr Aeini, Tehran: Nashr-e Ney Publishing. [In Persian].
- Passmor, John (2007) "The Immortal Knowledge "Proceedings of Dr. Seyyed Hossein Nasr. Vol. 1, by Contribution of S. H. Hosseini & M. Niosha. [In Persian].
- Passmor, John (2007) "Thoughts on the Future of Civilization." trans. M. Fathizadeh, *The Journal of Theology*. [In Persian].
- Passmor, John (2007) "Traditional Islam in the Modern World," trans. M. Salehi, *Research and Research Center*. [In Persian].
- Passmor, John (2007) "*Islam and modern thought*". trans. M. Ansari, Thais Club website. [In Persian].
- Passmor, John (2008) "Man and nature of the spiritual crisis of modern man". [In Persian].
- Passmor, John (2010) "Religion and the Nature of Nature". trans. I. Rahmati, 3rd ed., Tehran: Nashr-e Ney. [In Persian].
- Rahmati, I. (2008) "Religion, ethics and the environment, Philosophy, Theology and Sufism": *The Information Technology Journal of Hekmat and Knowledge*. [In Persian].
- Train, Russell (1990) "vital speech of the day".

- White, Lynn (1973) "The historical roots of our Ecological crisis" *Science*, Vol. 155.
- White, Lynn (2005) "the Historical roots of our ecological crisis." Malekian, M. Pojman, L. *Environmental ethics*. Vol. 1. Tehran: Tosseh Publication. [In Persian].

